

Takács Géza, Adorjáni Bálint és Pintér Béla a Vervörös Törtfehér Méregzöldben. Fotó: Mészáros Csaba

GABNAI KATALIN – HERCZOG NOÉMI

ÁTHALLÁSOK?

Négykezes a diktátorreprezentációról néhány októberi bemutatóban

Herczog Noémi: Hadd kezdjem egy kicsit messzebből. Amikor megláttam az októberi műsorban a *Nerót* és a *III. Richárd betiltva avagy szabad átdolgozás Vszevolod Emiljevics Meyerhold utolsó rémálma nyomán* című előadásokat, bevallom, rögtön arra gondoltam, hogy „két új diktátoros darab”. Vagyis bekapcsolt bennem a reflex, ami a román-francia Matei Vişniec ionescóinak mondott abszurdjában Meyerholdban és környezetében is bekapcsol. Hiszen a *III. Richárd* műsorra tűzése a sztálini Szovjetunióban akkor is nyílt rendszerkritikának tűnhetett volna, ha Shakespeare darabjai nem voltak betiltva (persze a valóságban Meyerhold sosem vállalt ekkora kockázatot, kevesebbet is kivégezték). Fodor Tamás Meyerhold apja és anyja szerepeiben újra meg újra felhívja fia figyelmét: jobban teszi, ha legalább „korhű jelmezben” játssza a *Richárdot*, és nem „aktualizál”. Pisztoly helyett használjon például nyilat. A *Neró*ban a közönség a római nép pozíciójából nézheti ifj. Vidnyánszky Attilát mint Nerót; aminek az ellenszereposztás mellett – az akrobatikus képességű, ruganyos színész mint kövér diktátor – a színész nevéből következő jelentésrétege is van a mai Magyarországon, akár benne volt ez a rendezői szándékban, akár nem. Aztán ifj. Vidnyánszky Attila fiatal, kedves benyomást keltő diktátorként még el is mond egy mondatot a zsarnokságról úgy, hogy közben kifordul felénk, a nép felé.

Kosztolányit mondja, tagoltan, érthetően, de mivel kinéz a negyedik falon, szavai már nem az ókori Rómára vonatkoznak. A Szkénében Meyerholdot rója meg az anyja az aktualizálás miatt, de a néző Szikszai Rémusz rendezői kockázatára gondol. Úgyhogy meg is kérdezem gyorsan: tényleg arra gondol? Emlékeztet ez a technika a rendszerváltás előtti kettős beszédre?

Gabnai Katalin: Hadd folytassam még messzebből, hiszen életkoromnál fogva máig ható emlékeim vannak – 1970-ből, 1980-ból, a kilencvenes évek végéről, de 2015-ből is – engedélymegvonásokról, szövegátíratásokról, egy-egy műsor kivégzéséről vagy csak hatástalanításáról. Ezek nem kőszínházi emlékek, de irodalmi anyagokkal és előadó-művészettel kapcsolatosak. Látva a jelzett két előadást, és nem csupán ezeket, hanem Pintér Béláké *Vervörös Törtfehér Méregzöld* című új darabját, az Örkény Színház *Zürzavar 2045* címen futó Birinszkij-átíratát és – hogy Shakespeare-nél maradjunk – még az *Othellót* is, melyek mind-mind a nyomás alatti élet nyomorúságos deformálódását mutatják vagy az eszmehiányos árulóknak kitett óvatlanok pusztulásáról szólnak, volt alkalmam emlékezni a jelenben is tükröződő múltra. Szépen kirajzolódik egy ismétlődő szereposztási ábra. Vannak a tiltók és vannak a tűrők, ezek között meg a tevékeny toporgók. A tűrők írtak vagy mondtak valamit, aminek híre kelt. A majdani tűrőnek, nevezzük őt

most alkotónak, ha nem alkalmazott művészetet művel, eszé ágában sincs a kettős beszéd kötelékét tekerni maga köré, csak mondja vagy éneklő, ami fáj neki, s aminek örvend. Ha fénylik, amit csinál, elkívánják, elirigylük, megijednek tőle, és közben bekarikázzák a művében azt, amit áthallásosnak, veszélyesnek érznek. Nem egy esetben maga az alkotó is akkor veszi észre, hogy csóvát tart a kezében, amikor már kezdik azt kicsavarni. Ő csak megpróbálja kifejezni magát. A kettős beszéd a váddal nyer formát, a költő, ha tényleg költő, nem kettős beszéd gazdája, csak ír, „mit is tehetne”. Ám a vádlók erős továbbképzésben részesülnek, és általában szorgalmasak.

H. N.: Izgalmas gondolat, hogy „a kettős beszéd a váddal nyer formát”: rossz az, aki rosszra gondol. Lehet, hogy a kritikus az, aki rosszra gondol, és diktatúrája válogatja, hogy értelmezését mekkora szabadságfokkal írhatja meg. A kérdés tényleg az, hogy gondolunk-e kimondva-kimondatlanul mi mindannyian, mégpedig konszenzuálisan, a minket körülvevő, mindannyiunk számára nyomasztó valóságra és zsarnokokra a *Nero*, a *Richárd* vagy az említettek közül Pintér Béla „diktátoros” előadásán. És akkor nem csigázom tovább a kedélyeket, le is teszem a voksom: számomra a három közül ez utóbbi előadás az, amelyik képes desztillálni a mai közélet hangulatát. Azt hiszem, részben éppen azért, mert a kortárs szerzői szövegnek és a darabba szervesen illeszkedő – direkt – mai utalásoknak és motívumoknak köszönhetően Pintér kilép a megszokott, a jelent a klasszikus drámai vagy regényszövegeken, rendezői értelmezéseken keresztül áttételesen ábrázoló irodalmi paradigmából. Abból a hagyományból, amely ma Magyarországon változatlanul és töretlenül uralkodik, még a független színházakban is. Akárcsak a rendszerváltás előtt, amikor a kettős beszéd nálunk a rendezői színházzal együtt megjelent. Csakhogy akkor létezett például előzetes szövegengedélyeztetés; felteszem, a színházakban elsősorban ezért alakult ki, hogy a klasszikus szövegen, egy-egy színészi hangsúlyon vagy a díszleten-jelmezen keresztül játsszák ki az alkotók a cenzúrát a tabuk megjelenítésében. De ma, amikor egyre több *Caligula helytartóját*, *III. Richárdot* vagy *Macbethet* látok a színházban – kicsit mindig, de sosem nagyon aktuálisan –, akkor nem tudom ezeket az előadásokat, amelyek általánosságban egyén és hatalom viszonyáról szólnak, nem úgy nézni, mintha nem kéne őket a jelenre vonatkoztatnom. Ugyanakkor – visszatérve a *Neróra* és a *Richárdra* – elnagyoltnak és pontatlannak is érzem (és ezért nem eléggé hűsbavágónak) a sztálini Szovjetunió és az ókori Róma embereket kivégeztető terrorját a mi közállapotaink másféle, sunyi gusztustalanságaival összevetni. Ahogy egyébként Machbeth figurájában sem a mi diktátorainkat láttam – még ha annak idején ki is fütyültük őt a színházban kapott sípokkal egy azóta megszűnt párt, az Együtt szellemében –, legfeljebb saját magamat. Hiszen lelkiismeret-furdalása van, ezért tudok a hibáival meg a gyengeségeivel azonosulni.

G. K.: Hogyne gondolnánk Richárdjainkra! Velük kelünk és fekszünk, ha apánk, anyánk vagy főnökünk képében, pechünkre, jelen vannak az életünkben. Amúgy meg, mivel én vagyok a „befogadó”, minden, amit látok vagy olvasok, rám vonatkozik, s mivel most élek, élményem a jelenre vonatkozik. S ha ábrázolni kívánnánk ezt a siralmas állapotot, a retteget és a kiszámíthatatlanság nyomását, már munka közben éreznénk az émeletítő bizonyosságot, hogy nincs menekvés, ők nyernek. Élményeink megosztása közben azt is felismernénk, hogy bizonyos megformáltsági szint fölött nincs áttétel nélküli ábrázolás. Épp ez az, ami hat. A legkisebb, ámde találó elrajzolás vagy épp a túlhajtott naturalizmus, szóval valamely formai elem – sokszor a sűrítés maga – meg tudja emelni a művet, amitől az nemcsak

a jelenre, de más időkre is vonatkozik, s alkalomadtán jellé válik. Pintérék új előadásában is jelen van az áttétel, többszörösen is. Richárd és Nero elénk vezetése pedig a mindenkori zsarnok gátlástalanságát ábrázoló, zárt mű segítségével történik, amelynek cselekményét és szövegét követve nem tudok másra gondolni, csak magamra és a koromra. Azt vettem észre egyébként, hogy nem a szotyolázó szolgák, és nem is a trónon feszengő aljasok meg a léggömblelkű tébolyultak nyomasztanak igazán a most látottak közül, hanem az önfeladás, a hátrálás tragikus alakjai, maga Meyerhold (Mucsi Zoltán) és a szánni való, tehetetlen Seneca (Spilák Lajos). A partvonalon túlról legszívesebben bekiabálna az ember a szűkölve összeroskadó s a művészi megoldásaiból – még álmában is! – fokozatosan egyre többet tönkretenni engedő rendezőnek: Ne, ne, ne hagy! Ha magad nem tudod megvédeni, legalább azt ne tedd tönkre, ami a műved! De észreveszed, hogy ez az az idő, amikor bárkik az arcon taposhatnak (ahogy az a Szikszai Rémusz által rendezett és Újvári Milán által koreografált előadásban ténylegesen megvalósul), s nem áll módodban helyesen cselekedni. Fantasztikus az a pillanat is, amikor Nero (ifj. Vidnyánszky Attila) felismeri lelkében az úrt, s elkívánja a babért a költőtől, legfőként az „emberszív feletti hatalmat” irigyelve a dalnokoktól. S ott a rémület a többiek, s leginkább a mindent tudó Seneca arcán. Érzik az „eszmék nélküli rossz” uralkodásának beköszöntét, és nem tehetnek semmit. A kéj meg, amivel a Meyerholdot nyugató és szöveggönyvét cincáló, tétován buta tanácsnok (Fodor Tamás) matat a „mű” bugyraiban, régi századok hitvitáiból ismerős, de a közelmúltat s olykor a jelent is megkeserítő jelenlég. Ezek a kivédhetetlen toporgók – a tanácsnok, az édesapa és az édesanya –, akikre már utaltam, az igazodók, a hivatalos jót akarók végül is a hínár karjai s a gerinc nélküli megmaradás propagátorai. Látna e figurákat egészen elgyöngültem Fodor Tamás ördögi alakváltásait csodálva.

H. N.: Pintérnél is van áttétel, valóban! És mennyi-mennyi réteg! De szerintem az is fontos, hogy mindez másképp jelenik meg. Azért az attól másképp, mert nála a kortárs Magyarország szereplőit látjuk, ők kerülnek át egy furcsa csavarral a jövőbe. (Vagy az is a jelen?) Mondhatjuk persze, hogy Nero is a kortárs Magyarország szereplője, de szerintem akkor fontos különbségeket mosunk egybe ezeknek az előadásoknak az eszközeit illetően. Pintérnél mégsem Othello vagy Shylock bukásán követjük végig, hogy az idegengyűlölet bosszút szülhet az áldozatban, és hogy akit elnyomnak, az attól még nem okvetlen „jó ember”. Ráadásul az új bemutatót a saját ellenségei nézeteivel azonosuló Laibach zenekar távoli-kicsavart (punk) rokonának is érzem. Talán ezért is ejtett politikai inkorrekttségével zavarba olyan sokakat, hogy illik-e nevetni rajta. Ilyesfajta zavart egy klasszikus hős általános és örök küzdelmei szerintem nem képesek kiváltani.

Miközben hatalom és egyén univerzális pasztellküzdelme azért mégiscsak több bemutató alapját képezte az elmúlt években, mint annak előtte. De még az is felmerült bennem, kiszólásnak vegyem-e, hogy Mucsi Zoltán Meyerholdja éppenséggel a Sztanyiszlavszkij-módszer szerint rendez (mint Szikszai Rémusz). Azt kéri Nagypál Gábor Richárdjától, hogy abból a dühből dolgozzon, amelyet ő ébresztett fel benne; miközben Újvári Milán koreográfiájának mozdulataiból a főszereplők biztosan nem építkezhetnek, mert nekik nem jut belőle. De Seneca halála Spilák Lajos alakításában valóban nagyon emberi és szép, Garai Judit adaptációja poétikus, ahogy az is igaz, hogy Richárdban ráismerhetek a főnökömrre vagy a szüleimre is. Nekem ebben mégis az az érdekes, hogy bár ezek független előadások, nyelvükben nem különböznek a kőszínházakban do-

mináns paradigmától: *bármely hatalomra* egyformán gondolhatnék, nekem olyan intenzitással talán ezért nem jut eszembe a fenti alternatívák egyike sem. Pintéernél a mai személyekből és szerepkörökből keresztezett hibridek és fiktív alakmások az ismerősből indulnak, így képesek elvezetni az általánosig.

G. K.: Ifjakkal azért is jó beszélgetni, mert hozzásegítenek új és ismeretlen világok megközelítéséhez. Meg is néztem gyorsan, ugyan mitől híres az emlegetett Laibach zenekar, s megpróbáltam elképzelni azt a hidegtelelős örömet, amit például a militáns motívumokkal dübörgővé tett szlovén vagy osztrák dalok keltenek a rajongókban. Értem én, hogy tetszik nekik a nagy Wagner bombasztikus mondása („Rendkívüli vágyat érzek, hogy megvalósítsam a művészeti terrorizmust”), de így, távolról úgy tűnik nekem, hogy hatásosan működött el a tehetségük elsődleges és elidegeníthetetlen része a gyönyörrel megélt, anarchikus agresszió. Nos, én ennek árnyékát sem vélem fölfedezni az újpesti produkcióban. Pintéeret idézőjelbe téve sem elégti ki az elszabadultság hörgése. De abban van valami, hogy játéukban kimutatható valami egészen brutális hatáselem. Ez pedig egy – Pintér Béla és a dramaturg, Enyedi Éva által létrehozott – drasztikus

dramaturgiai megoldásnak a következtében áll elő. Pintérek tudniillik lefejezik az Oidipusz-mítoszt, megfosztva ezzel bennünket a tragédia hegyi levegőjétől, hőseiket pedig a valakivé válás esélyétől. Mert kiderül ugyan, hogy ki a bűnös, de nincs bűnhődés, nincs bukás, s ezért nincs megtisztulás sem. Ótvar hazudozás van. És ez ismerős.

Láthattuk, hogy mind a Szikszai Rémusz által kézben tartott *Višniec*-darab, mind a Kosztolányi-regényből Garai Judit által készített igen szép dramatizálás közlelől mutatja az értelmiség, az írástudók megtaposását, s azok kárhoztatható vagy érthető, de mindenképpen tragikus önfeladását. A *Vérvörös Törtfehér Méregzöldben* már nincsenek költők, csak kommunikátorok, az értelmiséget pedig kollaboráns orvosok és pozícióhalmozó, díszruhás papok képviselik. Sztálin kivégzi a művészeket, Nero a költőket, Köteles Leonárdó meg a tudósokat. Életben csak a magas hivatali polcra tolt, haszonelvű ájtatosság és a mindent lebíró, központból irányított hazugság marad. Az évad eddig látott, közéleti gondokat csokrosító előadásainak mélyén Shakespeare a Szkéné előadásába is vendégül hívott *LXVI. szonettjének* fájdalom és tehetetlensége van: „Az Érdem itt koldusnak született / És hitvány Semmiségre pompa vár.”

JÁSZAY TAMÁS

EZ EGY ÜZENET NEKTEK

A disztópiák szezonja

Amikor e sorokat írom, még csak bő fél éve élünk a koronavírus-járvány valóságában, de színpadjainkon máris hangsúlyosan szerepelnek az antiutópiák. Ennyire gyors reagálású lenne a magyar színház? Igen is, meg nem is: mindhárom, alább tárgyalt premiért az előző évad második harmadára, illetve végére tervezték – filológiai csemege volna tudni, hol mi változott, mi lett kevésbé vagy jobban hangsúlyos a kényszerszünet, az újrakezdett próbák hatására. (Tippjeim vannak: a szegedi 1984 és az örkényes *Zürzavar 2045* esetében is komoly szerep jut az arcot védő-takaró, a közegbe szervezve beépített álarcoknak.)

A 20. században újra és újra megrajzolt disztópiák számos fenyegetése mostanra mindennapos valóság lett, ezt ki hisztérikusan, ki közömbösen veszi tudomásul. Elfogadható reakció a nevetés is, gondoljunk csak az idén különösen nagy karriert befutott Orwell-mémre, miszerint a szerző leghíresebb művét figyelmeztetésnek szánta, nem pedig kézikönyvnek. Az alapértelmezett leggyakrabban szöveg formájú disztópiák (Ray Bradburytól Margaret Atwoodig, Aldous Huxley-től George Orwellig, Anthony Burgesstől Suzanne Collinsig és tovább) előszeretettel találnak utat más médiumok, így a film és a színház felé. Cinikus énem a médiumváltás mögött alapvetően

pénzügyi motívumokat gyanít, de a hatás megsokszorozódása szintén elfogadható érv.

De miben is állna a kívánt hatás? Javárészt talán abban, hogy a mára közös erővel valóságközelivé tett rémálmokban ráismerjünk a saját életünkre, miközben halkan azzal nyugtatjuk magunkat, hogy ez az egész nem rólunk szól. Az alkotók habitusától és a célközönségtől függ, hogy mennyire adják és veszik az itt és mostra utaló jeleket. Hogy mindennek az eredménye felismerés vagy csak cinkos összenevetés lesz, sok mindentől függ. Spoiler következnek: az alábbi három bemutató egyike sem győzött meg arról, hogy képesek vagyunk helyükön kezelni a disztópiákat. Értem ezt úgy, hogy miközben átgondolt, következetesen építkező munkákról beszélünk, a készítőik mintha maguk is bizonytalanok lennének a direkt és rejtett üzenetek ideális arányát illetően.

Az Örkény Stúdióban látható, alig másfél órási '84 Mikó Csaba háromszereplős, koncentrált adaptációja, amely szűkszerűen összpontosít Winston Smith, Julia és O'Brien triójára. Nem időzik, helyesebben ügyesen bánik azzal, amivel a legtöbb disztópia szerzője néhány vagy inkább sok tucat oldalon át szívesen elbábrál, ti. a félelmetesen idegen, mégis ismerős világ részletekbe menő megkonstruálásával. Mikó mintha adottnak venné tudásunkat, de valójában az Orwellt nem is-